

ФІЛОСОФСЬКІ ШКОЛИ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ ЯК ЗАСІБ ГАРМОНІЗАЦІЇ МІЖЛЮДСЬКИХ ЗАЄМИН

У статті аналізується характер стосунків між представниками неоплатонічних шкіл, які діяли в Римській імперії в добу пізньої античності. Подається картина таких гармонійних, гуманних і дружніх взаємин, які будувалися на високій моралі, взаємоповазі і підтримці, що було зумовлено специфікою неоплатонічного вчення. Простежується роль античної релігійності у формуванні духовного світу філософів, виробленні ними практичної життєвої позиції.

Одним із яскравих феноменів духовної культури людства є пізньоантична філософія неоплатонізму, яка спробувала дати відповідь на численні питання, що хвилювали особистість, а ще більше таких питань поставила.

Неоплатонічний синтез був надзвичайно складною і розгалуженою філософською системою, яка не знайшла належного відображення в дослідженнях радянської доби, її тлумачили за давно виробленими стереотипами як філософію містичну й ідеалістичну, релігійну й песимістичну, тобто як “кінцевий продукт розкладу й вульгаризації античної філософії”. Насправді ж це було унікальне вчення, яке систематизувало й узагальнило чи не всі досягнення мислячого духу, вплинувши на більшість філософських течій, а його носії склали філософське братство, що залишило важливий слід в історії.

Уже в римській школі фундатора неоплатонізму Плотіна (203–269) “учнів, відданих філософії, було багато” [4, 465]. Серед них – лікарі, ритори, вчені, сенатори, жінки і навіть сам імператор Галлієн (254–268). Порфирій зазначав, що Плотін “дивився навколо з любов’ю в очах”, тому “багато чоловіків і жінок приносили до нього своїх дітей, як хлопчиків, так

і дівчаток, довіряючи їм і все своє майно його опіці...” [4, 466–468]. Плотін навіть планував заснувати в Кампанії місто філософів Платонополіс, де б його учні жили щасливо, за законами Платона. Амелій зазначав, що “Плотін нам (його учням – І. М.) великий друг” [4, 470].

Чи не найбільшою популярністю серед сучасників користувався засновник сирійської школи Ямвліх, тому й “учнів у нього була велика кількість, і ті, хто мав бажання вчитися, линули до нього звідусіль” [9, 233]. Надмірно щедрий, готовий допомогти ближньому, наділений багатьма чудовими якостями, він заслужив прізвища “Божественний учитель”, тому і йшли до нього учні, щоб наповнитися з нього (знаннями і благами – І. М.), ніби з джерела, що ллється через край” [9, 236].

Справжні панегірики пишуть язичницькі автори Флавію Клавдію Юліану (331–363), імператору-неоплатоніку (361–363), представнику пергамської школи, який здійснив останню спробу реставрації язичницького культу, з котрим він пов’язував розквіт Римської держави. Блискучий полководець, мудрий реформатор, видатний письменник, він під пером сучасників-нехристиян постає як ідеальний правитель, філософ на троні, геніальний представник еллінізму, надміру обдарований усіма чеснотами. За словами наближеного Юліана, його охоронця, Амміана Марцелліна, це була “прославлена великими справами людина”, що ніби “зійшла з небес” [2, 245]. Інший його біограф, Євнапій, зазначав, що освічений імператор “проявив велич своєї природи”, тому “загальна любов усіх людей до Юліана, постійна всіх про нього думка є щось незвичайне...” [9, 253; 3, 90].

Не випадково Юліан користувався незмірним авторитетом серед простого люду, провінціалів і військових. У його східний похід вирушила ціла когорта філософів, котрі дивилися на нього як на нового Олександра Македонського. Коли випробувані в боях легіони дізналися, що поранений імператор помер, усі воїни впали на коліна і голосно заридали. Про своє невтішне горе з приводу трагічної загибелі Юліана писав і його вчитель,

найзнаменитіший ритор пізньої античності – Лібаній. Сам Юліан відповідно ставився до філософів, обожнюючи теурга Максима, Едесія, Євсевія, Хрісанфія, інших. Про свою глибоку повагу до вчених, літераторів, філософів Юліан писав у листі до неоплатоніка Пріска: “Я ж клянусь... що хочу жити тільки для того, щоб бути корисним вам. Коли я говорю “вам”, я маю на увазі істинних філософів” [6, 241]. Правда, християнські автори всіляко очорнюють Юліана, але причиною цього є його симпатії до язичництва.

Особливо надмірну любов усього античного світу ми бачимо до визначної жінки, філософа, вченого і громадського діяча – прекрасної Іпатії з Александрійської школи. Окрім своєї “хори”, куди входили найближчі друзі, вона навчала в школі, яку відвідували слухачі з усієї імперії. Вони слухали її на вулицях, у портиках. Навіть християнські автори відзначали її великі чесноти, високу моральність і незрівнянний розум. Улюбленим учнем геніальної Іпатії був Сінезій Кіренський, майбутній єпископ Птолемаїдський, котрий зазначав, що вона для нього – “мати... сестра і вчителька, і благодійниця” [12, 1351]. Ось чому жорстока розправа християнських фанатиків над цією новою Музою вразила весь стародавній світ.

Високо оцінювали сучасники останнього великого представника неоплатонізму, схолярха Афінської школи Прокла. Марін писав: “Про друзів і учнів його нехай пише, хто хоче: їх у нього звідусіль було багато, й одні були йому тільки слухачами, а інші – ревними послідовниками і товаришами в філософії”, причому “про своїх товаришів і друзів з усіма їх дітьми і жінками він турбувався так, ніби всім їм був батьком” [4, 482–493].

Висока моральність далеко не завжди йшла в ногу з глибоким теоретизуванням, і приклади з історії ранньогрецьких та класичних шкіл тому підтвердження. Приклади негативних стосунків, що впливали із заздрощів, наклепів, гострих суперечок, зустрічаємо серед софістів і

скептиків, у сократичних школах і навіть у платонівській Академії та аристотелівському Лікеї. І все ж сучасники переконливо показують, за окремими винятками, справжній дух взаємоповаги і дружби, що загалом панував у філософських школах пізньої античності.

Ми бачимо, як Порфирій, не шкодуючи власного часу, редагує і видає “Еннеади” Плотіна, аби виконати обіцянку, дану покійному вчителю. Він постійно допомагає Лонгіну, маючи підтримку від Амелія. Кастріцій Фірма та Зеф надали Плотіну свої маєтки біля Мінтурн і в Кампанії, щоб учитель міг там відпочивати. А Євстохій до останнього дня турбувався про хворого Плотіна, носив йому харчі. Філософи-неоплатоніки постійно відвідували один одного і радо спілкувалися на теми, що цікавили і хвилювали їх. Приклади можна наводити без кінця.

Причину ж таких стосунків слід шукати в специфіці неоплатонічного вчення та в життєвій позиції його носіїв. Поставши в добу політичного свавілля III ст., неоплатонізм був реакцією на зростаюче безсилля людини в греко-римському суспільстві і виріс на ґрунті поширюваної віри в безсмертя душі, потойбічну винагороду і покарання, що свідчило про проступання свідомості до релігійної санкції етики. Живучи на схилі днів величної й прекрасної культури античності, Плотін з тугою спостерігав за її присмерком, за падінням суспільної моралі. Тому й поставив за мету переборення зла і досягнення щастя.

Але тепер свідомість сучасників відмовлялася сприймати раціоналістичну філософію. Бо нерозумною стала дійсність, яку філософія мала пояснити і відобразити. Розум, що втратив упевненість у власних силах, шукає одкровення і віри. Але вихована на традиційних цінностях еліта сприймала християнство як варварську віру, як ворога язичницької культури, тому боролася з ним, спираючись на філософію неоплатонізму.

Проте, щоб на рівних протистояти християнству, неоплатонізм сам повинен був стати релігією. І він дійсно з самого початку постає як філософія сакралізована, чи, радше, теософія. Філософія фактично

зливається в ньому з теологією, містить елементи міфології, мантики і теургії, які мали сприяти систематизації умоглядного богослов'я політеїзму. Філософія прагне оживитися еклектизмом, поєднати вчення різних шкіл з релігійною ідеєю, причому з плином часу ця тенденція посилюється. В результаті на “ґрунті вимог часу виросло серйозне прагнення вирішити питання про початок і кінець душі і світу, пристрасне бажання звільнитися від земного життя, сповненого скорботи і страждань” [8, 4].

Ось чому релігійно-філософське вчення Плотіна, виростаючи на ґрунті прагнення людини здійснитися над усім кінцевим задля здобуття містичного спокою в Богові, виходить з ідеї вищого начала (Бога) як останньої основи всякого буття і завершується вимогою повернення до Божества та єднання з ним. За Плотіном, світ постає в результаті еманції Першоєдиного, коли з божественної істоти шляхом градації виводиться все існуюче. При цьому сукупність істот, що походили від Божества, створювала ієрархію зменшуваної досконалості, і це зменшення продовжується до тих пір, доки, нарешті, буття не послаблюється до небуття, світло – до повної темряви.

На цій основі обґрунтовувалася думка, що все істинно існуюче – божественне і Добро, а зло – це лише те, що належить неіснуючому. Тобто чим далі від добра, тим більше зла. В результаті зло зводилося до небуття, до матерії. При цьому Плотін розвиває містичну ідею світотворення як процесу падіння душ, вважаючи, що найслабкіше втілення ейдосів відбувається на землі, в царстві зла. Тіло людини, стверджував він, належить до найнижчої, матеріальної сфери буття, а душа – до надчуттєвого світу.

Прогрішення душі полягали в тому, що через свою гордість і зверхність вона забула про Бога, і в своєму прагненні до самостійного буття відокремилася від Першоначала. Так, захоплена нижчими силами, душа впала в небуття. І якщо на небі панують мудрість, то на землі –

неправда, безлад, зло та, як похідні від них наслідки – нестатки, злигодні й недосконалості. Тепер тіло постає як в'язниця душі, що перешкоджає другій споглядати блага надчуттєвого світу.

Оскільки ж людська душа все-таки причетна до божественного начала, за допомогою останнього зло можна перемогти. Наше моральне падіння є наслідком з'єднання душі з тілом. І тому, щоб повернути душі втрачену нею чистоту, необхідно зруйнувати цей зв'язок. У дусі містичних учень Плотін пропагує необхідність звільнення душі від тіла, усунення всього, що заважає цьому. Душа має остаточно вирватися з нижньої сфери, піднятися до надчуттєвого і вести в ньому богоугодне життя. Для цього їй слід пройти етапи катарсису (очищення, зречення земних благ і набуття чеснот), теорії (споглядання), пізнання, віри, просвітлення, екстазу (неусвідомленого душевного захоплення, “виходу з себе”) тощо. Нарешті, вищий світ сприймається через любов до Бога і людей. Поєднуючись із Богом як вищим об'єктом своєї любові, душа осявається неземним світлом і насолоджується невимовними благами.

Лише людина добродісна і не лінива розумом здатна вже в цьому житті звільнити душу від тіла. Оскільки ж пізнання Абсолютного Блага і поєднання з ним можливі лише після смерті, “філософствувати, – вчили неоплатоніки, – значить вчитись помирати (для цього світу – І. М.)” [1, 125].

Надалі Порфирій розвиває питання, пов'язані з релігійними й етичними додатками філософії до життєвої практики, підкреслюючи, що мета філософії – порятунок душі, звільнення її від пороків, що можливе лише в моральному житті. Отже, саме в турботах людини про здоров'я душі і полягає спонукування до філософії. Така філософія вчила ставитися до інших з любов'ю, оскільки інші теж були носіями божественної душі. На відміну від Сенеки з його думкою “якби я жив цілком згідно мого вчення, хто б був щасливіший за мене” [5, 78], Порфирій, як глибоко віруюча

людина (що характерно й для інших неоплатоніків), вважав, що життя філософа має відповідати його вченню.

Ямвліх же посилює тенденцію до сакралізації філософії, тому він значно більшою мірою “умоглядний богослов, ніж філософ” [10, 319]. Ставлячи філософію у залежне становище від релігії, великий сирієць зазначав: “Все життя полягає в тому, щоб наслідувати Бога, і саме слово про це є слово філософія” [11, 94]. Ямвліх оточив свою школу ореолом надприродного, завдяки чому вона наповнилася жерцями і теургами, риторами і софістами, які внесли в неї язичницькі погляди з їхнім блиском і приреченістю.

Імператор Юліан взагалі здійснив спробу повернути людство до батьківських богів, і цю віру він прагнув реформувати за допомогою неоплатонічної філософії. Тому й етичні вимоги він розглядав як релігійний обов’язок. “Нехай кожний із нас, – писав він, – виходить із таких звичаїв – благоговіння до богів, благоговіння до людей, тілесної чистоти, і нехай він сповниться справами благочестя” [7, 231]. Причому приклад добродійного життя мали подавати жерці створеної ним релігії. Водночас все повинно було цементуватися на вищій моралі, заснованій на протиставленні духу і матерії, на служінні першому та вимогах особистого вдосконалення і любові до ближнього. В результаті реформоване язичництво мало стати гідним конкурентом християнства. “Тепер же, – зазначав Юліан, – коли боги дали нам свободу, мені здається жахливим учити людей того, що сам не вважаєш добрим” [6, 248].

Вищенаведене дає змогу зрозуміти, що спілкування філософів у пізньоантичних школах на принципах високої моралі було таки щирим і відвертим, оскільки зумовлювалося характером їхніх таких же щирих і чистих релігійно-філософських переконань. Це намагаються підкреслити й стародавні автори, зазначаючи, що “Плотін був благий, добрий, найвищою мірою лагідний і солодкий... душа його була бадьорою і чистою, завжди зорієнтованою в бік божественного, куди спрямовувала його висока

любов” [4, 474]. Вірячи, що він перебуває під опікою богів, із якими може спілкуватися, мислитель вважав аморальні вчинки негідними філософа, такими, що перешкоджають його спасінню, адже “зближення і поєднання з загальним благом є для нас кінцевою метою” [4, 475].

Високий духом, філософ дружив з істиною, своїми однодумцями і богами, а водночас добре ставився до всіх людей, які його оточували. Улюбленець богів, він користувався їхньою милістю і всіма своїми кращими рисами та здобутками знову ж таки завдячував їм. А вони закликали його до заняття філософією, щоб він пізнав вищу мудрість. І навіть міра зовнішньої краси людини визначалася присутністю в ній тієї чи іншої частини Божества. Тому мислитель належно любив, неналежного уникав, чим і завойовував славу вже за свого життя.

Філософ, як Бог, проникав у глибину речей, сам прагнув до божественного сонму, де панує любов, дружба, безпристрасність, і вже за життя часто йменувався “Божественним”. Фактично він жив життям богів, чи, як Бог, перебував серед людей. Як уже зазначалося, релігійне спілкування з Богом мислитель вважав кульмінацією своєї філософської спекуляції. Проте щастя мудреця полягало не тільки в такому спілкуванні, не тільки в набути вищого знання, але і в доброчесності, що піднімалася до рівня боготворчості і зумовлювала високий рівень культури взаємин пізньоантичних мислителів.

Філософ входив у єдність із Першоначалом за допомогою теургії та езотеричного знання, недоступних натовпу, якому він залишав прості магичні обряди. Тому, турбуючись про спасіння своїх учнів, він і їм передавав власні знання, що було можливим завдяки відповідній підготовці їхніх душ. Така підготовка спонукала допомагати ближнім, хворим, гуманно ставитися до рабів. Вона ж не дозволяла говорити неправди, тому є підстави вірити біографам неоплатоніків, котрі й самі, в переважній більшості, сповідували це високоінтелектуальне і високоморальне вчення.

Звичайно, багато неоплатоніків отримали і гарне домашнє виховання, але головним авторитетом для них була все-таки сакральна філософія. З цього приводу наведемо один приклад. Неоплатонік Едесій, що походив із знатного роду, був відправлений батьком в Елладу, щоб навчитися якоїсь прибуткової справи. Натомість він схилився до філософії. Розгніваний батько вирішив прогнати сина, попередньо запитавши, яку ж користь йому дала філософія. Едесій відповів, що вона навчила його шанувати батька навіть тоді, коли він виганяє сина з дому. Вражений батько пробачив йому [9, 237 - 238].

Відчуваючи свою спорідненість з вищим світом, неоплатонік не боявся й смерті, яка означала досягнення ним потойбічного блаженства. Тому так мужньо прийняли меч, вогонь чи каміння катів Сопатр і Лонгін, Максим та Іпатія, і навіть неоплатонік-християнин Боецій, якого перед плахою втішає Філософія. Із сократівською стійкістю звернувся перед смертю до своїх побратимів-однодумців стікаючий кров'ю Юліан: “Надто рано, друзі мої, настав для мене час піти з життя, яке я, як чесний боржник, радий віддати природі, що вимагає його назад... Не сумую я і не плачу, як можна думати, оскільки проникнутий спільним переконанням філософів, що дух набагато вищий за тіло, і гадаю собі, що будь-яке відокремлення кращого елемента від гіршого має навіювати радість, а не скорботу...” [2, 333].

Доля неоплатоніків – захисників помираючого еллінізму, які володіли незмірними талантами і сумували за втраченим раєм, але були приречені на загибель внаслідок зжитості їх ідеалів, – повна захоплюючого трагізму. Вони були полум'яними захисниками вірувань і передань політеїзму, надаючи йому особливої сили і чарівності.

Правда, на відміну від християнства як релігії, що опиралася на свідомість громади, неоплатонізм, при всьому своєму тяжінні до містерій та намаганнях злити із собою всі існуючі культу, все ж залишався філософським ученням окремих особистостей (“релігією вчених”), що

замикалося в рамках своїх шкіл і мало елітарний характер. Надто складне навіть для освіченої людини, це вчення не могло стати складовою масової свідомості. І в цьому – одна з причин поразки неоплатонізму, яка водночас знаменувала і кінець античної цивілізації. Але це не применшує значення неоплатонізму як вчення, здатного суттєво вплинути на суспільну мораль і спілкування між людьми. Бо філософія була для неоплатоніків не тільки основою світогляду, не тільки наукою, але й життєвою позицією, повчальною, зрештою, і для наших сучасників.

Література

1. Адо, П. Плотин, или Простота взгляда [Текст] / П. Адо : пер. с фр. – М. : Греко-лат. каб. Ю. А. Шичалина, 1991. – 141 с.
2. Аммиан Марцеллин. Римская история [Текст] / Марцеллин Аммиан. – СПб. : Алетейя, 1994. – 569 с.
3. Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Євнапий. Олимпиодор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец [Текст] : пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – XIII, 495, 31 с.
4. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов [Текст] / Лаэртский Диоген : пер. М. Л. Гаспарова; общ. ред. и вступ. статья А. Ф. Лосева. – М. : Мысль, 1979. – 620 с.
5. Древнеримские мыслители : свидетельства. Тексты. Фрагменты [Текст] / сост. Аветисьян А. А. – К. : Изд-во Киев, ун-та, 1958. – 280 с.
6. Император Юлиан. Письма [Текст] // Вестн. древн. истории. – 1970. – № 2. – С. 233–259.
7. Император Юлиан. Письма [Текст] // Вестн. древн. истории. – 1970. – № 3. – С. 225–250.
8. Пфлейдерер, О. Подготовка христианства в греческой философии [Текст] / О. Пфлейдерер : пер. И. Г. Наумова; Под ред. Н. М. Никольского. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1908. – 81 с.
9. Римские историки IV века [Текст]. – М. : Росспэн, 1997. – 414 с.

10. Целлер, Э. Очерк истории греческой философии [Текст] / Э. Целлер. – М.: Творчество, 1913. – 342 с.
11. Ямвлих. Жизнь Пифагора [Текст] // Человек. – 1991. – № 3. – С. 83–95.
12. Synesius episcopus Ptolemaidis // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Т. 66. – Parisiis, 1864. – P. 1064–1611.

Резюме

Иван Мозговий. Философские школы поздней античности как средство гармонизации межчеловеческих отношений.

В статье анализируется характер общения между представителями неоплатонических школ, которые действовали в Римской империи во времена поздней античности. Представлена картина гармонических, гуманных и дружественных отношений, которые строились на высокой морали, взаимоуважении и поддержке, обусловленных спецификой неоплатонического учения. Прослеживается роль античной религиозности в формировании духовного мира философов, выработке ими практической жизненной позиции.

Summary

Ivan Mozgovyi. Philosophical schools of late antiquity as facility of harmonization of interhuman relations.

In the article the nature of contact between representatives of Neo Platonic schools, which acted in the Roman Empire in times of late antiquity is analyzed. It is given a picture of such harmonic, humane and friendly relations, which were built on high moral, mutual respect and support, they were specific for Neo Platonic teaching. The role of antique religiosity is tracked in shaping the spiritual world of philosophers, production them a practical life position.

Мозговий, І.П. Філософські школи пізньої античності як засіб гармонізації міжлюдських взаємин [Текст] / І.П. Мозговий // Людинознавчі студії: збірник наукових праць. – Дрогобич: Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка, 2002. – Вип. 6. - С. 64-73.